

Településnév-formánsok a régiségben*

1. Jelen írásomban egy olyan névtípus problémakörével foglalkozom néhány szempontot mérlegre téve, amelynek a vizsgálatát komoly hagyományok jellemzik a hazai szakirodalomban. A 'település, lakott hely' jelentésű földrajzi közneveknek, mint a *falv* ~ *falva*, *telek* ~ *telke*, *ház(a)*, *föld(e)*, *lak(a)*, *ülés(e)*, *egyház(a)*, *szállás(a)* lexémáknak a régi településnevekben játszott helynévalkotó szerepét ugyanis lényegében a névtani kutatások kezdete óta kitüntetett figyelem övezi. A fokozott érdeklődés az efféle névalakok iránt korántsem meglepő, hiszen az elemcsoport kiemelkedő gyakorisága a településneveket vizsgáló szakemberek számára azonnal feltűnik. TÓTH VALÉRIA a településnevek változástipológiájáról írott könyvének esettanulmányai között e lexémákkal összefüggésben a következőket jegyzi meg: „Azt gondolom, hogy ezeknek a formánsoknak (elsősorban is a lexikális elemeknek) az önálló tanulmányokban való feldolgozására — a forrásanyag gazdagságának és viszonylag könnyen hozzáférhető voltának köszönhetően — megérett az idő.” (2008: 192). Ettől a gondolattól is inspirálva korábban már magam is szoltam az egyik ilyen elem, a *-telek* ~ *-telke* jellemzőiről (BÁTORI 2015), mostani írásomban viszont az imént felsorolt lexémákat összességükben, egymással összevetve kívánom bemutatni.

Tanulmányom legfőbb kérdése úgy fogalmazható meg, hogy a felsorolt településnév-formánsok felhasználásával alakult jellegzetes településnevek (tehát a *Jánosfalva*, *Jánostelke*, *Jánosháza*, *Jánosföldre*, *Jánoslaka*, *Jánosülése*, *Jánosszállás* típusú elnevezések) mögött milyen nyelvi, illetve nyelven kívüli, főleg történeti jellegzetességek húzódnak meg, egyrészt a névtípus egészét, annak rendszerszerűségeit tekintve, másrészt pedig az egyes lexémákat külön-külön is megvizsgálva. Minthogy a *-falv* ~ *-falva* utótagú településneveket KÁZMÉR MIKLÓS igen kimerítő alapossgal önálló monográfiában dolgozta fel (1970), e helyütt én magam elsősorban a többi települést jelölő földrajzi köznévre koncentrálok az analízis során, ám e nyelvi elemek szoros összetartozása miatt a *falv* ~ *falva* problematikájára s ennek apropóján KÁZMÉR fontosabb eredményeire ugyancsak rendszeresen utalok.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1.1. Az elnevezéstípus gyakoriságát jól mutatja, hogy SZABÓ ISTVÁN a *-telek* ~ *-telke*, *-ház(a)*, *-lak(a)*, *-ülés(e)*, *-föld(e)* utótagú településnevekből összesen csaknem ezret számolt össze a középkori Magyarország területén a 13. századtól 1526-ig (1963: 324), míg KÁZMÉR MIKLÓS csak a *falu* lexémát — és annak alakváltozatait — fajtajelölőként tartalmazó településnevekből mintegy háromezret gyűjtött össze nagyszabású monográfiájában (1970: 9). Bár KÁZMÉR feldolgozása jóval tágabb időintervallumot ölel fel, hiszen adatait egészen 1873-ig bezáróan veszi fel, mégis az derül ki munkájából, hogy a vizsgált elemnek messze a 14–15. század a legproduktívabb időszaka, s adattárának körülbelül 80%-a a 16. század előtti időszakból származik (vö. 1970: 32, 59–60). Jómagam a jelen tanulmány alapját képező s lentebb részletesen is bemutatandó adatbázisban közel kétezer, utótagjában a *-telek* ~ *-telke*, *-ház(a)*, *-lak(a)*, *-föld(e)*, *-egyház(a)*, *-szállás(a)*, *-ülés(e)* lexémát tartalmazó településnevet gyűjtöttem össze a régiségből. Összességében ez tehát azt jelenti, hogy a *falu* elemet tartalmazó névformákkal együtt a 16. századig legalább négy-ötezer olyan elnevezést adathozhatunk, amelyek az említett településnév-formánsokkal álltak.

Az kétségtelen tehát, hogy ilyen kétrészes elnevezések a régi magyar településnév-állományban igen magas arányban voltak jelen. Noha az ilyen struktúrák megoszlását a névrendszer egészéhez viszonyítva jelenlegi ismereteink szerint lehetetlen lenne pontosan meghatározni, bizonyos közelítő számításokat (becsléseket) talán mégis végezhetünk. CSÁNKI DEZSŐ a Hunyadiak korára vonatkozó történeti földrajzában (Cs.) összesen 18190 várost és helységet említ, SZABÓ ISTVÁN pedig részben CSÁNKI nyomán, de az onnan hiányzó területeket is számításba véve a 15–16. századra nagyságrendileg 20000–21000-re becsüli Magyarország településeinek¹ számát (SZABÓ 1966: 70), még korábban SZEKFŰ GYULA és HÓMAN BÁLINT pedig 21900 települést említ (1936: 297). Ezeket a számokat látva joggal gondolhatjuk azt, hogy a *falu* ~ *falva*, *telek* ~ *telke*, *ház(a)*, *lak(a)*, *föld(e)*, *egyház(a)*, *ülés(e)*, *szállás(a)* utótagú kétrészes településnevek bizonyos korszakokban akár a teljes településnév-állomány egyötödét is kitehették, s a kétrészes településnevek között feltehetően messze a legnépesebb csoportot alkották ezek a névszerkezetek (az elsődleges kétrészes településnevek pedig szinte kizárólagosan ilyenek lehettek). Azt is hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a fennmaradt források alapján rekonstruálható képet nem szabad összetévesztenünk a korabeli valósággal még akkor sem, ha tudjuk, hogy ez utóbbit természetesen leképezik valamennyire a források adatai.

¹ Ehhez a kifejezetten magasnak tűnő számadathoz azonban fontos azt is hozzáfűznünk, hogy a települések jó része csupán egyszeri említésként kerül elő a forrásokban. Az elpusztuló, elnéptelenedő vagy eleve nem is különösebben életképes, mindössze egy-két lakosú települések számát a történettudományi szakirodalom jelentősnek mondja (vö. SZABÓ 1963: 325). E települészámok tehát nem egyidőben jellemezték a középkori Magyarországot.

Az itt tárgyalt elnevezések gazdag kutatástörténetét az jellemzi, hogy a szakemberek sokféle nézőpontból közelítettek e nyelvi elemcsoporthoz.

1.2. Egy időben a külső nyelvészeti szempontok, az etnikum- és településtörténet különböző problémái domináltak elsősorban az ilyen névszerkezetek vizsgálatában, s ebből a közelítésmódból is adódóan a nyelvészek mellett történészek is rendre bekapcsolódtak a diskurzusba. Kifejezetten gyakori problémaként jelenik meg ezekben a munkákban például a névtípus kronológiájának a kérdése. E vonatkozásban a településnév-formánsokkal álló elnevezéseket leginkább az ősbibnek tekintett egyrészes helynevekkel és helynévadási módokkal, tehát a formáns nélküli és a képzővel alkotott névtípusokkal állították a kutatók korrelációba, elsősorban az azoknál némelyest későbbi, a 12–13. századi megjelenésüket hangsúlyozva (vö. pl. BÁRCZI 1958: 160–161, KERTÉSZ 1939: 70–73, KNEZSA 1943–1944/2001: 19–21, MOÓR 1936a: 70–71, SZABÓ 1966: 136, KÁZMÉR 1970: 58, RÁCZ A. 2005: 148).

A történeti helynév-tipológiának nevezett nagyhatású elméletre egyébként is jellemző törekvés volt az, hogy az egyes névtípusok kronológiai jellegzetességeit, időhatárait feltárják, s aztán az adatolási nehézségekből, a forráshiányból eredő problémákat a kormeghatározó nevek tételével ellensúlyozhassák, s végső soron aztán ezek tanulságait bizonyos népességtörténeti kérdések tisztázására is felhasználhassák (ezzel kapcsolatban vö. pl. BÁRCZI 1958: 144, az eljárás ellentmondásaihoz pedig pl. KRISTÓ 1976: 3–5, TÓTH V. 2009: 175–177, HOFFMANN-TÓTH V. 2016: 258–259). A régi Magyarország etnikai viszonyaihoz kapcsolódóan szólt például MOÓR ELEMÉR is a *-falva* utótagú településnevekről, amikor az elnevezéstípus német eredetét igyekezett bizonyítani (1936b: 220, kritikáját lásd KNEZSA 1943–1944/2001: 20 és KÁZMÉR 1970: 54), vagy KERTÉSZ MANÓ a *-szállás* utótagú nevekről mint a letelepített, ám még félnomád viszonyok között élő kunokra és jászokra jellemző speciális településnév-típusról (1938).

Ezeknek a főként külső nyelvészeti szempontokat érvényesítő vizsgálatoknak a kulcskérdéseként jelent meg továbbá az is, hogy az ősbibnek, jellegzetesen magyarnak tekintett formáns nélküli helynévadáshoz, illetve a szintén korainak mutatókozó helynévképzéshez képest némi időbeli késéssel jelentkező kétrészes elnevezések — jellemzően éppen a most vizsgált típusok — elterjedése mögött esetleg sejthető-e valamiféle változás a letelepedett magyarság szemléletében, életmódjában. Másképpen fogalmazva: az efféle nevek a társadalmi-gazdasági változások nyelvi kísérőjelenségei lehetnek-e, vagy inkább tekinthetők nyelvi természetű folyamatok eredményének. E kérdés kapcsán alapvetően kétféle vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban: egyesek a változás mögött inkább belső nyelvfejlődési, a névszerkezetek szintjén bekövetkező változást láttak, s elsősorban a névmodellek jelentőségét hangsúlyozták (pl. KRISTÓ 1976: 97), míg mások nyelven kívüli változásokat, pl. a nemzeti szervezeten felbomlását, a feudális rendszer

megszilárdulását, a falurendszer kialakulását látják mögötte indukáló tényezőként meghúzódní (pl. KÁZMÉR 1970: 31, KERTÉSZ 1939: 70, SZABÓ 1966: 136).

Az előbbi problémával szorosan összetartozó kérdés az is, hogy az egyes települést, lakott helyet jelölő lexémák használata között milyen összefüggések mutathatók ki. Ennek kapcsán leginkább arra lehetünk kíváncsiak, hogy a névadók miért éppen az adott lexémát választják ki a több hasonló elem közül nevek alkotására, s hogy a különböző, települést jelentő lexémával alakult településnevek denotatívumai (az általuk jelölt települések) között felfedezhetők-e akár településtörténeti, akár településszerkezeti különbségek. Az ugyanis több okból is nagyon valószínűnek tűnik, hogy az említett típusok között erős szemantikai kapcsolat áll fenn: erre utalhat például az efféle lexémák felcserélődésének² a lehetősége, ami ráadásul meglehetősen gyakori jelenségnek számít.

De nemcsak az elnevezők szemléletében kapcsolódhatnak az ilyen településnevek össze: igen jellemző például az, hogy a szakemberek is magától értetődően, különösebb indoklás nélkül együtt tárgyalják ezeket a struktúrákat. A *-szállás* lexémával alakult településnevek kapcsán az utótagnak a kifejezetten a kun és jász népelemre jellemző településszerkezet-jelölő szerepéről már fentebb szóltunk, de érdekes kérdéseket vet fel például a *-telke* és az *-egyháza* utótagú nevek közötti összefüggés is, erre azonban írásomnak csak egy későbbi részében térek majd ki. SZABÓ ISTVÁN a középkori prédiurnról írott dolgozatában a *-telke*, *-háza*, *-laka*, *-földre* utótagú elnevezések kapcsán a denotatívumnak, a nevek által megjelölt településnek a még kialakulatlan voltát hangsúlyozza: „Ezeket a kisebb-nagyobb telepeket nem véletlenül mondták azután sokszor *prédiurnnak*: egyelőre olyan módon folyt ezeken a gazdálkodás, mint eddig is a földesúri gazdasági üzemekben. Középkori prédiurn-képünkről éppen nem hiányozhatnak tehát sajátos vonásaik. Sokszor már a településhez tapadt helynév önmagában is felismerhetővé teszi azt: a személynévhez birtokviszonyban kapcsolódó *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-teleke*, *-földje* összetételű helynevek már nevükben is kifejezésre juttatják, hogy az ilyen településeken eredetileg alig állhatott más, mint egy telek, egy udvarház, esetleg egy-két szolgálhazzal-kunyhóval oldalán.” (1963: 323). MOÓR ELEMÉRNél lényegében ugyanezt a véleményt olvashatjuk (1936a: 113), s hasonlóan véleke-

² A számos ide vonható példa közül most mindössze néhányat említek meg. A Fejér megyei *Bagamérfölde* (1283: t. *Bogomerii*, 1296: *Bogomelifeulde*, Cs. 3: 317) adatható *Bagaméreltelke* (1453: *Bagamertheleke*, p., Cs. 3: 317) alakban is, a Sáros megyei *Gergelylaka* települést (1332–37: *Geregurlaka*, 1427: *Gergellaka*, Cs. 1: 295) korábban említik *Gergelyföldre* néven is (1274: *Geregurfelde*, Cs. 1: 295), a Zala megyei *Istvánlaká-t* (1322: *Istuanlaca*, pr., Cs. 3: 64) egyidejűleg *Istvánháza-ként* (1322: *Istuanhaza*, pr., Cs. 3: 64) említik, a Bodrog vármegyében található *Mátyusegyháza* (1341: *Matyuseghaza*, p., Gy. 1: 724, Cs. 2: 204) adatható *Mátyusháza* néven is (1384: *Mathiushaza*, p., Cs. 2: 204), az Abaúj megyei *Velcsenetelke* településnek (1320: *Welchenetelky*, p., Gy. 1: 155) pedig *Velcsenéháza* említését (1311: *Welcynahaza*, t., 1311: *Velchenehaza*, Gy. 1: 155) ugyancsak ismerjük.

dik BÁRCZI GÉZA is akkor, amikor az általunk itt vizsgált elnevezéseket két típusra osztja: az emberi lakótelepet, telephelyet jelölő, illetve a természeti tárgyat, objektumot jelölő nevekre (1958: 160).

1.3. Más esetekben az említett névstruktúrák vizsgálatában sokkal markánsabban jelent meg a modern névtani kutatásokra egyre inkább jellemző névrendszertani személet: a névtípus, illetve egyes elemeinek belső nyelvészeti, névtani célú, de interdiszciplináris érveket is felvonultató feldolgozása. E felfogásnak az alapjait a LŐRINCZE LAJOS nevéhez köthető névélettani vizsgálatokban találjuk meg, aki Földrajzineveink élete című munkájával (1947) gyakorlatilag annak az önelvű, interdiszciplináris névtudománynak a megalapozójává vált, amely a nevek önmagukért való vizsgálatát is fontos tudományos célnak tekinti (vö. HOFFMANN 2003: 19). Persze azt is hangsúlyoznunk kell, hogy e két szemléletmód, tehát a főként nyelven kívüli, illetve az elsősorban belső nyelvészeti kérdéseket szem előtt tartó vizsgálatok között nem mindig lehet éles határvonalat húzni, a különbségek többször inkább elvi jellegűek. A rendszerszerűen elvégzett névtani vizsgálat éppúgy szolgálhat történeti eredményekkel, ahogy komoly nyelvészeti-névtani ismeretekkel gazdagíthatnak minket az elsődlegesen történeti érdeklődésű kutatások is. Ebben a kérdésben ezért akkor járunk el talán a legcélszerűbben, ha a névtan, főként pedig a történeti névtan interdiszciplináris természetét hangsúlyozzuk, de eközben azt is szem előtt tartjuk, hogy az egyes szakmák képviselői saját tudományszakukon belül maradván igyekezzenek a nevekből következtetéseket levonni (HOFFMANN–TÓTH V. 2016: 317, RÉVÉSZ 2015: 48–49). „A történeti helynévkutatásnak minden korban fontos sajátossága volt az, hogy bizonyos segédtudományi feladatokat látott el, elsősorban a történettudomány és a történeti földrajz vonatkozásában. Megítélésem szerint ezt a továbbra is lényeges szerepet a névkutatás abban az esetben tudja a legmegbízhatóbban betölteni, ha a nevekhez mint nyelvi jelekhez közelít, s következtetéseit erre alapozva, tisztán nyelvi síkon maradván igyekszik levonni. Az így kikristályosodó eredményekre aztán teljes biztonsággal támaszkodhatnak a társtudományok is.” (TÓTH V. 2009: 181).

A települést, lakott helyet jelentő lexémák közül a legalaposabb önálló feldolgozást — nem meglepő módon — a legproduktívabb elem, a *-falu* ~ *-falva* kapta. KÁZMÉR MIKLÓS e témának szentelt monográfiája (1970) minden szempontból példaértékűnek tekinthető: e dolgozatban a szerző olyan módszerességgel és alaposággal elemezte az utótagjukban a *falu* valamely variánsát tartalmazó településnevek csoportját, hogy az általa mondottak jórészt mind a mai napig tökéletesen helytállóak. Ugyanennek a formánsnak a településnevekben és a családnevekben való felbukkanását, illetve nyelvföldrajzi elterjedését VÖRÖS FERENC (2011) és ANGYAL LÁSZLÓ (2013) is tanulmányozta. Figyelmet érdemel ugyanakkor az a körülmény, hogy az e körbe tartozó lexémák közül egyedül a *falu* kapott önálló, monografikus feldolgozást. A *telek* településnevekben játszott szerepével FÖLDES

LÁSZLÓ (1971), etimológiájával pedig JAKAB LÁSZLÓ foglalkozott behatóbban (1957), legutóbb pedig én magam tárgyaltam ezt az elemet egy tanulmányban (BÁTORI 2015). A *szállás* kapcsán KERTÉSZ MANÓnak az inkább etnikai-népeségtörténeti jellegű írására a fentiekben már szintén utaltunk (1938).

E helyütt feltétlenül szólnunk kell RÁCZ ANITA egyik tanulmányáról (1999) is, amelyben a szerző az itteni célkitűzésekhez igen hasonló szempontokat érvenyesített: egy szűkebb terület, a régi Bihar vármegye kétrészes településneveinek azon elemeit vetette össze, amelyek utótagjukban települést jelölő földrajzi köznevet tartalmaznak. Különösen tanulságos ez a munka már pusztán azért is, mert ritkák az olyan feldolgozások, amelyek közvetlenül, központi kérdésként foglalkoznak e névtípus problémakörével.

Noha az általunk vizsgált településnév-formánsok a névrendszerben játszott szerepükhöz képest viszonylag kevés önálló feldolgozást kaptak, számos alkalommal előkerült a problematikájuk valamilyen más névtani kérdés kapcsán. MEZŐ ANDRÁS a templomcíméből keletkezett településnevek tárgyalásánál foglalkozott behatóan a védőszentnév + *-telke/-falva/-földe/-háza/-egyháza* stb. típusú névstruktúrákkal (MEZŐ 1996: 243–247), RÁCZ ANITA a népnevet tartalmazó településnevek kapcsán tért ki részletesebben is a népnév + településnév-formáns típusú elnevezések kronológiai és nyelvöldrajzi jellemzésére (2016: 141–158), TÓTH VALÉRIA pedig a településnevek változástipológiájával foglalkozva szentelt egy esettanulmányt az ilyen névszerkezetek vizsgálatának (2008: 182–192). Meg kell említenünk azt is, hogy a névtípus gyakorisága okán az egyes területek névállományát feldolgozó munkákban is nagy valószínűséggel találkozunk az efféle elnevezések problematikájával még akkor is, ha a szerzők adott esetben nem is ezt a kérdést állítják a munkájuk középpontjába.³

Ellentmondásos helyzetet tapasztalhatunk tehát: noha az itt tárgyalt településnév-típus érintőlegesen nem ritkán kap helyet a szakirodalomban, mégis viszonylag csekély az olyan munkák száma, amelyek kifejezetten ezt a speciális elemcsoportot állítják kutatásuk középpontjába. Ez pedig már csupán azért sem érthető, mivel a névtípus egyike a legjelentősebb és legelterjedtebb névadási módoknak. Véleményem szerint e sajátos anomália hátterében leginkább az efféle szerkezetek áttetszőségét kell keresnünk, azt tudniillik, hogy az ilyen elnevezések kevésbé tűnnek a névtani vizsgálat szempontjából érdekesnek, hiszen első pillantásra kevés problémát hordoznak. Monográfiájának bevezetőjében KÁZMÉR MIKLÓS is

³ BENKŐ LORÁND például a Nyárádmentén vizsgálódva (1947) 32 település helynévanyagát kutatja, melyek közül 13 az említett formánsok valamelyikével (leginkább a *falva*-val) alakult. KÁZMÉR MIKLÓS az alsó-szigetközi vizsgálatában 'településnevek' terminussal közös kategóriaként elemzi a névtípusba tartozó makroneveket (1957: 10–12), de az újabb szakirodalomból is bőségesen tudunk példát hozni a vizsgált névelemek problematikájának felbukkasására egy-egy konkrét terület helynévrendszertani vizsgálata kapcsán (pl. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 80, PÓCZOS 2001: 123–124, TÓTH V. 2001: 134, illetve kifejezetten hosszan RÁCZ A. 2005: 146–163).

hasznos gondolatot fogalmazott meg: „A dolgozat tárgya tehát egyetlen névtípus elemzése, épp ezért fel lehetne vetni: érdemes-e kiadott és levéltári források nagy mennyiségét egyetlen, látszólag igen problémátlan helynévcsoporthoz kedvéért átvizsgálni [kiemelés tőlem, B. I.]”, majd a névtípus jelentőségére utalva rögtön jelzi az ilyen típusú vizsgálatok létjogosultságát: „A *falu* (és származékainak vagy változatainak) gyakorisága, megterhelése már önmagában is igazolja a tárgyválasztást. [...] Az elvégzett vizsgálat — úgy vélem — ilyen szempontból sem volt felesleges: egy gyakori helynévtípus bonyolult és mégis sok szabályosságot mutató — számomra ezenkívül igen érdekes és izgalmas — sorsának, életének jó néhány vonatkozását lehetett kideríteni. Az alkalmazott módszert pedig esetleg további névtípusok problémáinak tisztázásában is hasznosítani lehet.” (1970: 8–9). BENKŐ LORÁND egy helyütt szintén úgy nyilatkozott, hogy egy gyakori, de látszólag problémamentes névtípus elemeinek vizsgálata legalább olyan haszonnal bírhat, mint egy-egy kevésbé rendszerszerű, bizonyos szempontból több kérdést rejtő név elemzése: „a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet.” (2002: 12).

Írásom további részében a fent bemutatottak szellemében igyekszem tehát az utótagjukban valamely településnév-formánst tartalmazó településneveket több szempontot is mérlegre téve megvizsgálni.

1.4. Az eddigiek mellett érdemes azonban előzetesen kitérnünk bizonyos, a vizsgált névstruktúrák kapcsán felmerülő terminológiai kérdésekre is, mivel e téren némi bizonytalanság uralkodik. Az ilyesfajta névstruktúrákat a korábbi szakirodalomban összetételként, névösszetételként, birtokosjelzős összetételű helynévként vagy *-falva* típusú összetételként emlegették (vö. pl. MOÓR 1936a, KERTÉSZ 1939, BÁRCZI 1958: 160 stb.). KNIEZSA ISTVÁN az eredeti településnevek terminussal illetve e csoportot (1943–1944/2001: 15), míg KÁZMÉR a valódi településnevek kifejezést használja (1970: 8) a típus megnevezésére.

Az újabb szakirodalomban e lexikális elemcsoportot leginkább a J. SOLTÉSZ KATALINTÓL hagyományozódó terminussal, a névformáns fogalmával jelölik meg a szakemberek. Névformánson J. SOLTÉSZ azokat az egyes névfajtákra jellemző szóelemeket, utó- vagy előtagokat, képzőket és funkciótlan végződéseket érti, amelyek már a névtesten való pusztán jelenlétükkel is azt jelzik, hogy a felhasználással létrehozott nyelvi elem tulajdonnévi szerepben áll. A névformánsok lehetnek toldalékjellegűek, mint például a családnevek *-i* végződése vagy a női személynévek zömének *-a* végződése, illetőleg lehetnek lexikális természetűek is: ez esetben önálló lexéma — leggyakrabban földrajzi köznévi — által teremődik meg a névjelleg (1979: 19–20).

TÓTH VALÉRIA több példát is hoz arra, hogy egyes földrajzi köznevek használata hogyan értékelődhet át, és fejezheti ki az adott helynek a települési státu-

szát. Ő a névformánsok egyik altípusaként a településnév-formánsokat úgy határozza meg, mint adott korban, adott nyelvben a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgáló elemeket. Tovább bontva e kérdést, TÓTH VALÉRIA a lexikális névformánsok között elkülönít elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) településnév-formánsokat is: a megkülönböztetés alapjául felfogásában az szolgál, hogy míg bizonyos elemek, földrajzi köznevek jelentésszerkezetében eleve megtalálható a 'település, lakott hely' jelentés, addig más névformánsoknak az elsődleges, földrajzi köznévi jelentéséből ez a szemantikai összetevő hiányzik. A szekundér településnév-formánsok esetében eszerint tehát valamilyen jelentésváltozással kell számolni, ami megteremtette bennünk a 'település', esetleg 'valamilyen speciális jeggyel rendelkező település' jelentést. A primér, illetve a szekundér településnév-formánsok között egyfajta átmeneti kategóriát képezhetnek az olyan földrajzi köznevek, amelyeknek a lexikális jelentése esetleg magában foglalhatja a 'település' értelmet, de nem ez a legjellemzőbb szemantikai tartalmuk (2008: 182). Tipikusan ebbe a csoportba tartoznak — a *falu* ~ *falvá*-val nem számolva — az itt tanulmányozott lexikális elemek.

BÁBA BARBARA több munkájában is (pl. 2012, 2013, 2016: 32–39) behatóan foglalkozott a lexikális helynévformánsok kérdéskörével, illetve közelebről ezeknek a földrajzi köznevekkel való kapcsolatával. Ő a primér és szekundér névformánsok fogalmát nemcsak a településnevekre, hanem tágabban, a helynevekre általában is igyekszik alkalmazni. A lexikális helynévformánsok közé sorolja például azoknak az 'erdőt' jelentő fafajtáknak a megnevezéseit is, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva szekundér topoformánsi funkciót is magukra vettek: a *cser*, *haraszt* stb. növénynevek a *Szurkos-cser*, *Kerek-haraszt* típusú helynevekben ilyen funkcióban szerepelnek. Úgy véli, a névformánsok és a földrajzi köznevek elkülönítését leginkább egy funkcionális szempont, a használatuk alapján lehet megvalósítani: a földrajzi közneveket elsősorban jelentéstani és részben morfológiai jellegzetességeik alapján érdemes meghatározni mint a szókincs egy speciális, helyet jelölő szócsoportját, hasonlóan a rokonságnevekhez vagy a növénynevekhez, míg a névformánsokat csakis a helynevek irányából, az ott betöltött helyfajtajelölő szerepük alapján írhatjuk le (2013: 103).

Említést tehetünk még a formánsok problematikája kapcsán KENYHERCZ RÓBERT (2014) és KOVÁCS HELGA (2015) egy-egy a közelmúltban napvilágot látott írásáról is. Mindkét dolgozatban olyan nyelvi elemek vizsgálatával foglalkoztak a szerzők, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva másodlagos névformánsi jelentést vettek magukra. A régi Szepes vármegyében a szlávból adaptálódott *-óc* képző — immáron magyar elemként — a 'település' jelentést öltötte fel, míg a szélesebb területen előforduló *-kő* utótag a régiségben több esetben is elsődleges jelentésétől eltávolodva a 'vár' szemantikai tartalmat vette magára.

2. A települést jelölő földrajzi köznevek mint lexikális névformánsok elemzésére irányuló vizsgálataimhoz korpuszként GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori törté-

neti földrajzát (Gy.), CSÁNKI DEZSŐ Hunyadiak korabeli történeti földrajzát (Cs.), illetve NÉMETH PÉTER Szabolcs és Szatmár megyei köteteit (NÉMETH 1997, 2008, előbbinek kibővített, még kéziratos változatát) használtam fel. Bár a vizsgálatba bevont munkák számát természetesen tovább lehetne bővíteni, ám úgy vélem, hogy a névtípus legjellemzőbb sajátosságait, karakterisztikus vonásait egy ilyen, a részletek helyett inkább az általánosságokra koncentrááló analízis keretei között is jól megragadhatjuk.

Az említett munkák feldolgozásával közel 2000 olyan helynevet — amennyire ez megállapítható, szinte kivétel nélkül településnevet — gyűjtöttem össze, és rögzítettem adatbázisban, amelyek a *telek ~ telke, föld(e), ház(a), egyház(a), lak(a), ülés(e)* és *szállás(a)* valamelyikét tartalmazzák utótagjukban. Nem dolgoztam fel ugyanakkor a nyilvánvalóan idetartozó *falu* lexémát utótagként tartalmazó településneveket, mivel e névstruktúrák vizsgálatánál véleményem szerint bátran rábízhatjuk magunkat KÁZMÉR MIKLÓS már többször hivatkozott példaértékű monográfiájára (1970). Az adatok vizsgálatánál az egyes konkrét elnevezések legelső említéseinek különösen nagy figyelmet szenteltem, mivel ez az információ kulcsfontosságú a különböző névformánsok kronológiai sajátosságainak megrajzolásakor.

Fontosnak tartom azonban azt is leszögezni, hogy a felhasznált munkák forrásértéke között viszonylag nagy különbségek vannak, s ezeket az adatok értékelésekor figyelembe kell vennünk, mert egyébként jelentős torzulások adódhatnak a gyakorisági, kronológiai, névföldrajzi jellemzők feltárásakor. E probléma érzékeltetésére elég csupán CSÁNKI DEZSŐ és GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza között megmutatkozó adatkezelési különbségekre utalnunk: amíg ugyanis GYÖRFFY jelöli az egyes adatok (pontosabban az őket magukba foglaló oklevelek, források) hitelességét is, addig CSÁNKINál ez — saját kora tudományosságának megfelelően — hiányzik. Másrészt viszont az általuk feldolgozott korszak is nagyban különbözik egymástól, s további fontos különbség adódik abból is, hogy míg a Hunyadiak korát felölelő CSÁNKI-féle kötetek a Kárpát-medence közel teljes területét átfogják, addig GYÖRFFY munkája sajnálatosan torzóban maradt.⁴

Minden a korai középkorral foglalkozó diszciplínát egyaránt sújt továbbá az a probléma, hogy az írásos emlékek hiánya, illetve a fennmaradt dokumentumok megőrződésének esetlegessége jelentősen korlátozza a lehetőségeinket.

Ezek mind-mind olyan nehézségek, amelyeket a korpusz feldolgozásakor és értékelésekor folyamatosan szem előtt kell tartanunk. Úgy gondolom azonban,

⁴ Azt ugyanakkor, hogy nemcsak az egyes szerzők munkái között figyelhetünk meg akár jelentős különbségeket, hanem az egyazon szerzőtől származó munkák között is, szépen példázhatja CSÁNKI történeti földrajza is, amely az egyes kötetek megjelenésével lett egyre részletesebb: az első kötet még 26, a második kötet már csak 12 vármegye anyagát dolgozza fel, a harmadik kötetben 8 vármegye anyaga kapott helyet, s végül a legutolsó kötet csupán három vármegyét ölel fel a korábbi kötetekhez hasonló terjedelemben (vö. Kiss L. 1988: 130).

hogy bizonyos módszerek alkalmazásával talán csökkenthetjük a bizonytalansági faktorok szerepét: az esetlegességek kiszűrése vagy legalábbis mérséklése érdekében ezért a vizsgált elemcsoportokat az analízis során kétféle szempontot alkalmazva is mérlegre teszem.

Először is a vizsgált településnév-formánsok mindegyikét külön-külön ábrázolom térképes formában, vármegyei keretben, a fentebb említett történeti források összessége alapján.⁵ Ez a vizsgálati mód az egyes elemeknek a m e n n y i s é - g i jellemzőit mutatja meg, azt tehát, hogy egy adott vármegyében hány elnevezésben jelenik meg az adott lexéma. Noha ez önmagában is fontos mutató lehet, semmit sem tudunk meg azonban általa az egyes lexémák adott területen való produktivitásáról. A sűrűn lakott területekről ugyanis, ahol sok település található — jellegzetesen ilyen például a Dél-Dunántúl —, értelemszerűen sok adatunk van, míg a ritkábban lakott vidékeken az előbbiekhöz képest jóval kevesebb; ám ez a fajta ábrázolás arra nem alkalmas, hogy megmutassa, vajon az egyes területek között mutatkozó különbségeknek valójában van-e köze például az adott elem névalkotásban játszott jelentőségéhez vagy sem.

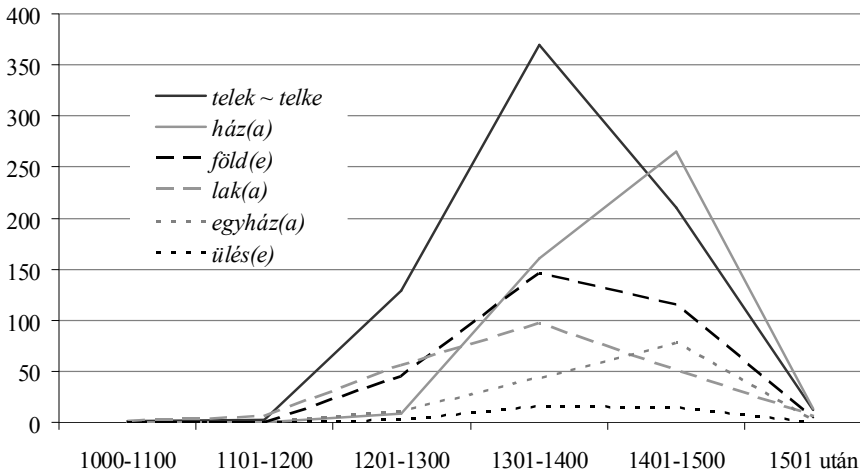
Ezért is van szükségünk egy újabb aspektusra, amely tulajdonképpen az előbbi egyfajta kontrollvizsgálataként fogható fel. A lexémákhoz kapcsolódó második térképeken mindig azt ábrázolom, hogy az adott elem egy-egy vármegyei településnév-állományának egészéhez képest milyen százalékos arányban szerepel az egyes területeken a korszak névadásában. E nézőpont jól szemléleti az egyes településnév-formánsok vidékenkénti produktivitását, ugyanakkor elfedi azokat a lényeges mennyiségi mutatókat, amelyeket viszont az előző vizsgálatból (s az első térképekről) láthatunk világosan. Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a kapott adatokat a két szempont eredményeit (a térképpárokat) egymás mellé téve, együttesen szemlélve kell értékelnünk.

A forrásmunkák között tapasztalható kisebb-nagyobb különbségekre fentebb már utaltam. Ezek késztettek végül arra is, hogy az említett szempontok közül a másodikat, tehát azt, amelyik az adott elemek részvételi arányát vizsgálja a vármegyék teljes névállományához képest, egy további szűkítéssel érvényesítsem. Az egyes lexémák térbeli elterjedését ábrázoló térképek közül a másodikon a feldol-

⁵ A térkép, amit e vizsgálatokban használok, GYÓRFFY GYÓRGY történeti földrajzán alapul, s az Árpád-kori vármegyerendszert ábrázolja. Ez akár anakronisztikusnak is hathat, hiszen az írásom tágabb intervallumot fog át, mint az Árpád-kor, s ebben a tágabb intervallumban a közigazgatási határok kisebb-nagyobb változásokon estek át. E problémára megoldást nyújthatna az, ha a különböző korszakokban külön-külön térképeken ábrázolnám az egyes lexémák elterjedtségét. Ez az eljárás azonban mindent összevetve inkább ártana a szemléltetésnek és az átfogóbb kép megrajzolásának, semmint segítené azt, így némi mérlegelés után lemondtam róla. Úgy vélem ugyanis, hogy bizonyos megszorításokkal ez a probléma jól kezelhető: azt kell csupán ehhez hangsúlyoznunk, hogy az egyes elemek kapcsán megjelenített határok a valóságban korántsem voltak ennyire határozottak, s az egyes ábrákon látottakban sokkal inkább a nagyobb foltokat, gócpontokat érdemes keresnünk élesen elválasztható vonalak és határok helyett.

gozott forrásmunkák közül csak a legszélesebb területet átfogót, CSÁNKI munkáját veszem figyelembe. Erre azért van szükség, hogy elkerüljem az egyes forrásmunkák eltérő gyakorlatából, adatkezeléséből stb. adódó esetleges torzulásokat.⁶

2.1. Az adatbázisom messze legnagyobb elemszámú kategóriáját a *-telek ~ -telke* utótagú településnevek alkotják, összesen 729 elnevezéssel, míg a második legnépesebb csoport, a *-ház(a)* utótagú struktúrák jóval kisebb elemszámmal jelennek meg, mindösszesen 369 helynévben találjuk meg ezt a lexémát. A *-föld(e)* formáns az előbbihez közel azonos arányban, 332 névstruktúrában jelentkezik, míg a *-lak(a)* mindössze 207, az *-egyház(a)* pedig 180 helynévben jelenik meg utótagként. A vizsgált településnév-formánsok közül legkisebb mértékben a *-szállás* vesz részt a névadásban, tíznél is kevesebb említéssel, míg az *-ülés(e)* valamivel nagyobb számban, 34 elnevezés utótagjaként tűnik fel. A *szállás* lexémát tartalmazó településnevek térképeken és diagramokon való feltüntetésétől a továbbiakban ezért praktikus okokból eltekintek: ez az utótag ugyanis olyan csekély mértékben van jelen a névállományban, hogy a többi, jóval nagyobb elemszámú kategória mellett ábrázolva sem igen lehet alkalmas arra, hogy vele kapcsolatosan bármiféle általános jellegzetességről, akár produktivitási területről, akár kronológiai sajátosságokról beszéljünk.

1. ábra. A vizsgált névformánsokat tartalmazó településnevek relatív kronológiája⁷

A vizsgált településnév-formánsok az 1000–1200-as évek között csupán igen szórványosan tűnnek fel a dokumentumokban. Ez persze aligha meglepő tekintve,

⁶ E választásból fakad azonban az, hogy azokat a vármegyéket, amelyek GYÖRFFY munkájában szerepelnek ugyan, CSÁNKI történeti földrajzából azonban hiányoznak (Erdélyi Fehér, Nyitra), a következetesség jegyében az arányosított térképeken kénytelen voltam üresen hagyni (akkor is, ha esetleg az első ábra éppen egy-egy névformáns jelentőségét sejtetné az adott területen).

⁷ A kronológiai viszonyok ábrázolásához a településnevek első adatait vettem figyelembe.

hogy maguk a kétrészes nevek is csak később, fokozatosan válnak az 1200-as és még inkább az 1300-as évektől kezdve produktívvá. A névadatok száma a 14. századtól robbanásszerűen emelkedik, s mintegy két évszázadon keresztül igen gyakran találkozhatunk a forrásokban ilyen névszerkezetekkel. Az ezt követő korszakokban azonban jelentős változás történik, s az 1500-as évektől már csak elvétve akadunk e településnév-formánsokkal alakult újonnan feltűnő elnevezésekre, ami a névtípus jelentőségének folyamatos csökkenését jelzi.

A kronológiai sajátosságok mérlegelésekor azt is figyelembe kell azonban vennünk, hogy az egyes helynevek első említései az esetek óriási többségében nem a név keletkezésére, hanem csak a meglétére utalnak, s a nevek létrejötte akár jóval korábban is történhetett. A nevek kronológiai értékelésének problémájára hívja fel a figyelmet RÁCZ ANITA is, amikor azt hangsúlyozza, hogy „az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk.” (2016: 180). E probléma kezelésére vezeti be RÁCZ ANITA a *r e l a t í v k r o n o l ó g i a* fogalmát és módszerét, amely arra a gondolatra épül, hogy mivel az első említés esetlegessége minden helynevet egyaránt érint, a nevek nem önmagukban, hanem sokkal inkább nagy tömegben, egymással is összevetve hozdoznak olyan kronológiai tanulságokat, amelyek egy-egy névtípus időbeli viszonyait kirajzolhatják (i. h.). Mindezt mérlegelve azt is joggal gyaníthatjuk, hogy az olyan névstruktúrák között, amelyek 1500 után szerepelnek először az oklevelekben, bizonyára szép számban akadnak olyanok is, amelyek feltehetően korábban keletkezettek, s csupán első lejegyzésük esik — nyilván valamilyen jogesettel összefüggésben — az 1500-as évekre.

Ami a vizsgált elemek igazán produktív időszakát, tehát az 1300–1500 közötti időszakot illeti, az egyes lexémák helynévalkotásban játszott szerepében mutatkoznak bizonyos kronológiai különbségek (lásd az 1. ábrát). A *-telek ~ -telke*, a *-föld(e)*, illetve a *-lak(a)* utótaggal keletkezett névstruktúrák oklevelekben való felbukkanása egyaránt a 14. század első felében éri el a legmagasabb gyakorisági értéket, majd ezután különböző ütemű csökkenésükkel számolhatunk: a *telek* lexémával keletkezett elnevezések tendenciája meredek zuhanást mutat (egy 15. század első felére eső stagnálással), míg a *lak(a)* és a *föld(e)* formások csak fokozatosan szorulnak vissza a névadásban. Az adatok ilyen mértékű felszaporodása, majd hirtelen visszaesése mögött ugyanakkor nem feltétlenül csak az egyes névtípusok gyakoriságában beálló változások húzódnak meg, hanem egyes, nagy névanyagot felvonultató források is közrejátszhattak ebben. Elég ennek kapcsán az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék — mint az első országos összeírás — hatalmas adatállományának torzító hatására utalnunk, amely a 14. század első felében több lexémánál is kiugró előfordulási mutatót eredményez. E telepü-

lésnév-típusok esetében ezért inkább azt érdemes hangsúlyoznunk, hogy azoknak az 1300 és 1350 közötti megugró gyakorisága a diagramunkon valamelyest felülreprezentált lehet, de minthogy a forrás minden helynévtípus kapcsán szerepet játszik a gyakorisági értékek megállapításában, a görbék egymáshoz viszonyított helyzete feltétlenül megbízható eredményt mutat.

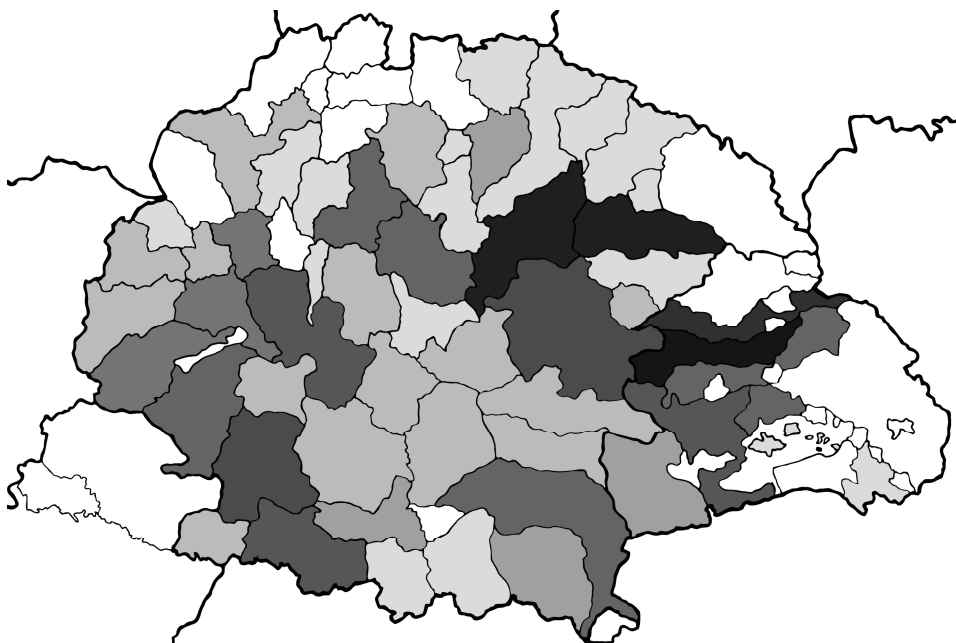
A *-ház(a)* és az *-egyház(a)* lexémák kronológiai ábrája az adatok alapján az előbbiektől némileg eltérő tendenciákat jelez. Mindkét elem különböző mértékű növekedést mutat az 1300-as évektől kezdve, produktivitási maximumukat azonban csak a 15. század első felében éri el, majd jelentős visszaesésüket figyelhetjük meg. A kronológiai görbék viszonyrendszere több érdekes összefüggést is felvet. Feltűnő például az, hogy a hasonló szemantikai tartalommal bíró *-lak(a)* és *-ház(a)* utótagú elemek erős korrelációban állnak egymással. A *-lak(a)* korábban jelenik meg a helynévadásban, s korábban is éri el a gyakorisági csúcát, míg a *-ház(a)*, bár később indul, fokozatosan válik egyre produktívabbá, s szorítja ki idővel szinte teljesen a *-lak(a)* típusú elnevezéseket a névadásból. Nem gondolhatjuk véletlennek azt sem, hogy igazán gyakori előfordulásúvá akkortól kezdve válnak a *-ház(a)* utótaggal álló névstruktúrák, amikor a bizonyos szempontból szinonim kifejezéssel alakult nevek már jóval ritkábban jelentkeznek. Ebbéli vélekedésünket, azt tehát, hogy a hasonló szemantikai tartalommal bíró lexémák vetélkednek egymással, a következőkben a területi jellegzetességeik is visszaigazolják majd.

A kronológiai sajátosságok általános bemutatása után érdemes az egyes településnév-formánsokat külön-külön is — elsősorban földrajzi elterjedtségüket a korábban említett szempontok alkalmazásával szemügyre véve — részletes vizsgálat alá vonni.

2.2. A 2. és a 3. ábrán a *-telek ~ -telke* településnév-formáns⁸ földrajzi elterjedtségét ábrázoltam. Mivel a lexémával kapcsolatos etimológiai, kutatástörténeti

⁸ A lexémával keletkezett településnevek között óriási többségben vannak az olyanok, amelyek személynévi előtaggal állnak, mint például a Doboka megyei *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, v., Gy. 2: 71), *Simontelke* (1318: *Symonteluke ~ Symunteluke*, t., Gy. 2: 86) vagy a Sopron megyei *Pósatelek(e)* (1361: *Posateluke*, 1362: *Posatelek*, Cs. 3: 625) és *Vicatelke* (1368: *Vichateleke*, p., Cs. 3: 635). Viszonylag gyakoriak a népnévi előtaggal állók is, amilyen például a Bihar megyei *Tóttelke* (1329/1358: *Tohteluk*, v., Gy. 1: 678, Cs. 1: 626) vagy a Brassó megyéből adatható *Oláhtelke* (1294/1366: *Olahtheluky*, t. seu v., Gy. 1: 832). Ritkábban foglalkozásnév szolgál az összetétel alapjául, ahogyan azt például a *Kovácsstelke* (1472: *Kowachthelke*, Cs. 2: 47) Temes megyei település kapcsán láthatjuk, esetleg állatnév, mint a Pest megyei *Ökörtelek* (1352: *Vkurteluk*, p., Gy. 4: 535), illetve növénynév, mint a Komárom vármegyei *Körtvélyestelke* (1321/456: *Kerthwelesthelek*, t., Gy. 3: 434, Cs. 3: 505) település esetében. Ritkaságuk ellenére utalnunk érdemes még az olyan *-telek ~ -telke* utótagú névszerkezetekre is, amelyekben előtagként összetett mikrotoponima áll: ilyenek például Doboka megyéből a *Bodróvölgytelke* (1332: *Bodrouueulgeteluke*, t. seu p., Gy. 3: 343) vagy a *Sóspataktelke* (1320: *Sospotokteluky*, Gy. 3: 370, Cs. 4: 401), illetve Szabolcs megyéből az *Aldótküteleke* (1427: *Aldothkuththeleke*,

és névrendszertani ismereteket korábban már egy önálló tanulmányban részletesen is bemutattam (BÁTORI 2015), e helyütt eltekintek ezek megismétlésétől, s csak az elem gyakorisági és elterjedtségi viszonyainak felvázolására törekszem.

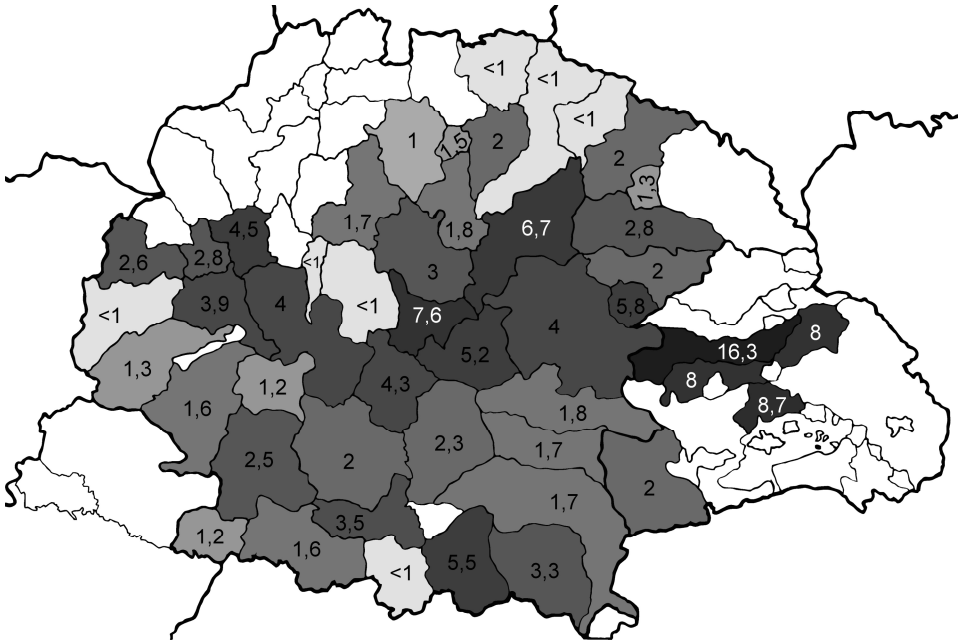
2. ábra. *A -telek ~ -telke utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)*

A településnév-formánsok közül a *-telek ~ -telke* lexéma a többinél nagyságrendekkel nagyobb arányban jelenik meg a Kárpát-medence településneveiben. Ráadásul nemcsak az a feltűnő a névtípussal kapcsolatban, hogy meghatározó módon képviselteti magát a névadásban, hanem az is, hogy területileg is nagyfokú elterjedtséget mutat a többi itt vizsgált településnév-formánshoz képest. Noha kétségtelen, hogy a keleti s azon belül is főképpen az erdélyi vármegyékben határozottan kitapintható súlyponttal bír, de ugyanakkor az ország középső és egyes nyugati területein is található kisebb-nagyobb gócai. Az északi peremterületeken viszont szinte teljesen hiányzik ez a névszerkezeti típus, aminek okait feltehetően olyan település- és népességtörténeti sajátosságokban kell keresnünk, mint a kései megtelepülés vagy a magyar etnikum kisebb aránya.

A *-telek ~ -telke* névföldrajzát ábrázoló első térkép azonban némi ellentmondást is mutat, s erre azért célszerű külön is utalnunk, mert más elemek vizsgálá-

pr., NÉMETH 1997: 21) elnevezések. Az ilyen névstruktúrák fontos névrendszertani érvekkel szolgálhatnak a településnév-formánsok elméleti problémáihoz is (vö. BÁTORI 2015: 103).

tánál is előforduló, általános problémára világít rá. Szabolcs és Szatmár megyék más területekhez képest ugyanis aránytalanul erőteljesen jelennek meg a 2. ábrán: ezt pedig nem az adott névtípus kiemelt gyakorisága, hanem sokkal inkább a felhasznált források egyenetlensége okozza. E két terület ugyanis a közelmúltban NÉMETH PÉTER által igen alapos feldolgozásban részesült a szerző már hivatkozott dolgozataiban (1997, 2008), s mivel munkáit én magam is felhasználtam forrásként, bizonyos esetekben Szabolcs és Szatmár megyék más területekhez képest abszolút számokban jóval gyakoribbnak mutatnak egyes jelenségeket a feltételezhető tényleges arányaiknál.

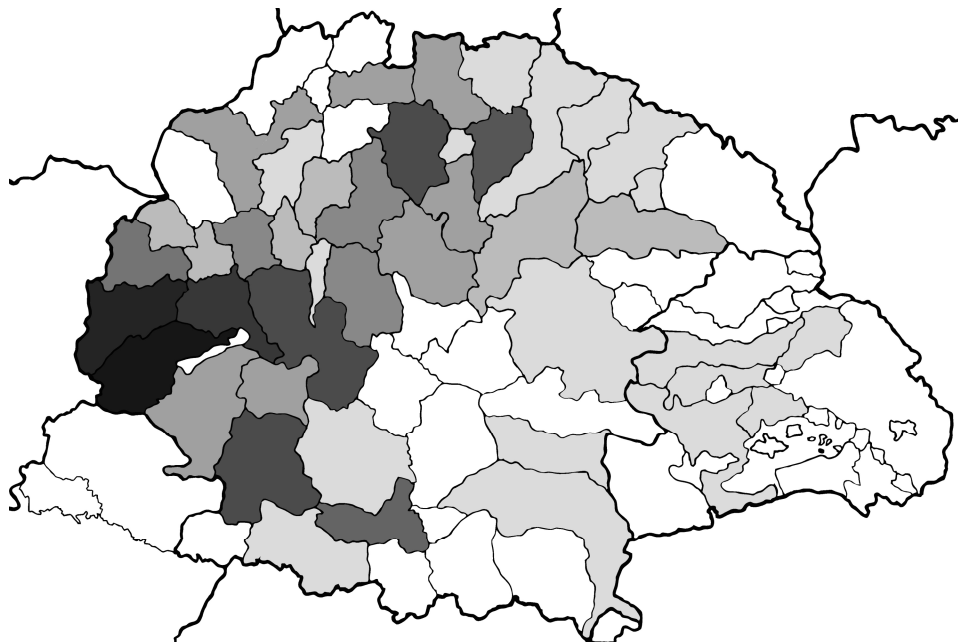
3. ábra. *A -telek ~ -telke utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)*⁹

Gyanúnkat a 3. ábrán látható térkép egyértelműen igazolja is: azt találjuk ugyanis, hogy noha az említett vármegyék közül Szabolcsban a teljes névállományhoz képest arányaiban is meglehetősen magas részvétellel jelenik meg a *-telek ~ -telke* utótagként, de korántsem olyan kiugróan, mint ahogyan azt a pusztá mennyiségi vizsgálat sugallja. Szatmár megyében pedig a kontrollvizsgálat eredményei szerint arányaiban meglehetősen kis szerepet játszik ez az elem a névanyagban, mindössze a teljes településnév-állomány 2,8%-át teszi ki.

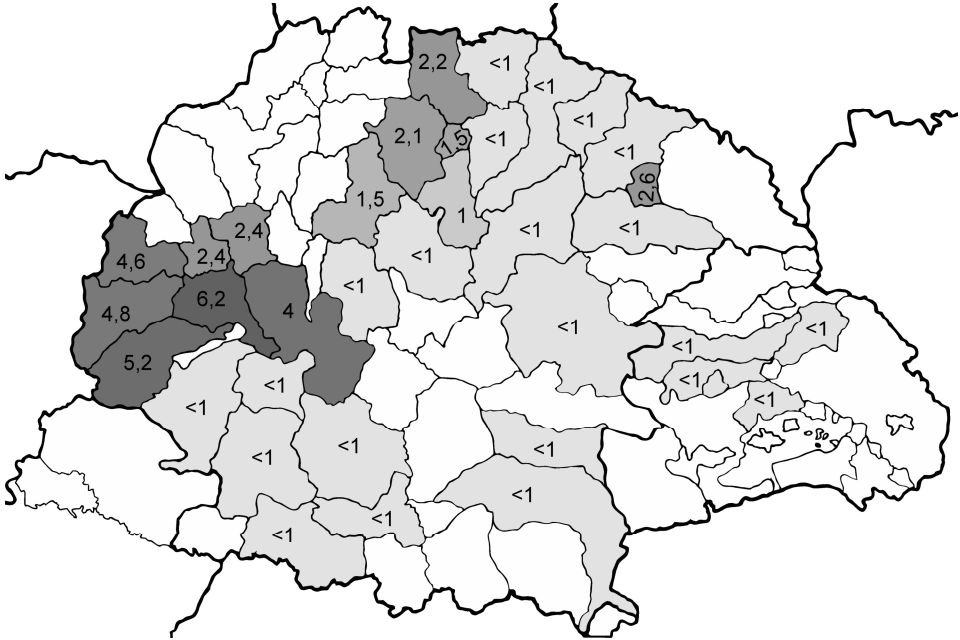
⁹ A térképen az egyes megyéknél föltüntetett számokkal azt a százalékos értéket adom meg, amely az adott névstruktúrák arányát mutatja a vármegye teljes korabeli településnév-állományaéhoz viszonyítva.

További olyan figyelemre méltó jellegzetességeket is felfed az adott lexéma részvételi arányait mérlegre tévő vizsgálat, amelyeket a másik, az egyes elemeket pusztán mennyiségi szempontból értékelő térkép homályban hagyta. A legfontosabb körülmény ezek közül az lehet, hogy rávilágít a *-telek ~ -telke* földrajzi köznév egyáltalán nem elhanyagolható szerepére a különböző település- és népességtörténeti okok miatt ritkábban lakott, esetleg gyengébben adatolható középső vármegyék, például Középső-Szolnok, Békés és Csongrád településnév-adásában is. Nem arról van tehát szó, hogy e területeken nem jelenik meg (vagy csak igen kis mértékben) a *-telek ~ -telke* a településnevekben, amire a 2. ábra térképe alapján gondolhatnánk, hanem mindössze arról, hogy ezeken a területeken eleve ritkább a településhálózat, s így arányosan is kevesebb elnevezésben szerepelhet a vizsgált településnév-formáns.

2.3. A 4. és 5. ábra térképein a *-föld(e)* településnév-formáns névföldrajzi elterjedtségét ábrázoltam, az olyan elnevezéseket tehát, mint például *Ábelfölde* (1275/1279/1324: *Abelfelde*, p., Gy. 4: 225) és *Ispánfölde* (1330: *Spanfelde*, t., Gy. 4: 253) Nógrád megyéből, *Királyfölde* (1430: *Kyralfelde*, Cs. 4: 714) Torda megyéből vagy *Nagyfalufölde* (1358: *Nagfalufeulde*, p., Cs. 3: 443) Tolna vármegyéből.

4. ábra. A *-föld(e)* utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)

5. ábra. A -föld(e) utótagú településnevek nyelvöldrajzi jellemzői
(a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

A TESz., illetve az EWUng. a lexéma jelentésének több árnyalatát is felsorolja, ezek közül a helynevekben leginkább a 'megművelt gazdasági terület' játszhat szerepet. A szó bizonytalan eredetű, talán származékszó lehet, mégpedig a *föl* ~ *fel* 'valaminek felső része, felseje, teteje' határozószóból a *-d* névszó- vagy kicsinyítőképzővel alakult főnév. A *föld*-ben az eredeti képzőnek ugyanakkor nem a kicsinyítő, hanem a nagyító, illetve a valamivel való ellátottságot kifejező tartalma érvényesülhetett. Ezzel a vélekedéssel szemben azonban szemantikai aggályaink lehetnek: a *föld*-höz a tudatban nem annyira a 'felső rész', sokkal inkább az 'alj, láb alatti terület' jelentéstartalom kapcsolódik. Eredeti jelentése az 'égítünk burka mint anyag' lehetett, s a többi jelentésárnyalat bizonyára ebből fejlődhetett ki. Ilyen jellegű jelentésváltozásra több nyelvből is tudunk párhuzamos példát hozni, pl. lat. *terra*, ang. *earth*, ném. *Erde* stb. (vö. EWUng., TESz.).

A *-telek* ~ *-telke* névformáns területi viszonyait ábrázoló térképekkel a 4. és 5. ábrát összehasonlítva két dolog azonnal szembetűnik. Jól látható egyrészt az, hogy a *föld(e)* lexéma jóval kisebb arányban vesz részt a helynévalkotásban, mint az előzőleg bemutatott *telek* ~ *telke*, másrészt pedig az is rendkívül feltűnő, hogy a térbeli elterjedtsége is sokkal szűkebb és jobban körülhatárolható, elsősorban egy bizonyos területen sűrűsödik. A mennyiségi vizsgálat eredményeit szemléltető 4. ábra megmutatja, hogy a 332 *-föld(e)* utótaggal álló településnév közül 158, vagyis az összes ilyen névstruktúra 48%-a öt egymással szomszédos vár-

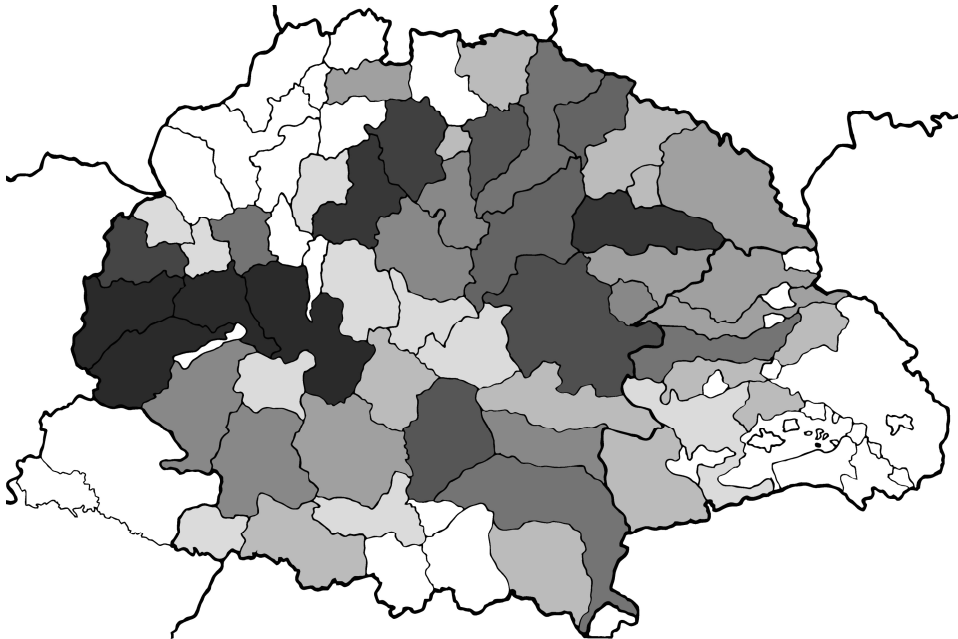
megyében található: kiemelkedően gyakori ez a lexikális elem Zala vármegyében, ahol 59 helynévben szerepel, Vas megyében, ahol 41, és Veszprém megyében, ahol 24 elnevezésben jelenik meg. Egy kisebb gócot talán Gömör és Abauj vármegyék környékén is felfedezhetünk, ahol 18, illetve 17 névstruktúrában szerepel utótagként a *föld(e)*.

A *föld(e)* lexémával alakult településneveknek az egyes vármegyék névsűrűségét is figyelembe vevő százalékos aránya (lásd az 5. ábrán) nagyrészt megfelel a mennyiségi mutatók alapján megrajzolt képnek. Összességében tehát azt kell hangsúlyoznunk, hogy ez a névszerkezeti típus határozott földrajzi kötöttségekkel bír, s a fő elterjedési területe jól kitapinthatóan a Dunántúl, közelebről a Balatontól főképpen nyugatra és északra eső vármegyék: Sopron, Vas, Zala, Veszprém és Fejér megyék területe, de jelentős arányban van jelen a névtípus Győr és Komárom megyékben, illetve az előbbiektől északabbra Gömör, Abauj és Szepes megyék területén is. Elszórtan további említések is feltűnnek, Ugocsa megye névrendszerében például látszólag önálló szigetet alkot (a környező megyék alacsony mutatóihoz viszonyítva mindenképpen) kiemelkedő arányával a névtípus. Ennek hátterében azonban valójában nem a *föld(e)* lexéma adott területen feltehető különös produktivitása áll, hanem az elemzési szempont korlátai, ami egyúttal szépen példázza a két nézőpont együttes alkalmazásának szükségességét is. Ugocsa megye névanyagában ugyanis mindössze két *-föld(e)* utótaggal álló településnév található: *Bel(z)sefölde* (1416: *Belsefelde*, p., Cs. 1: 431) és *Halászfölde* (1351: *Halazfeulde*, p., Cs. 1: 434), a megye kisszámú (78) településéhez képest azonban ez is komoly, 2,6%-os arányt jelent. Hogy jobban érzékeltessem az arányokat: Gömör megye 414 településéhez képest a 2,1%-os arány már 9 elnevezést takar, s egy másik szélsőséges példaként Vas megye 41 *-föld(e)* utótagú településneve a teljes névallománynak mindössze 4,8%-át öleli fel. A helynévtípusról általánosságban mindenképpen azt mondhatjuk el, hogy a használata nagyon határozottan a nyugati országrészre koncentrálódik.

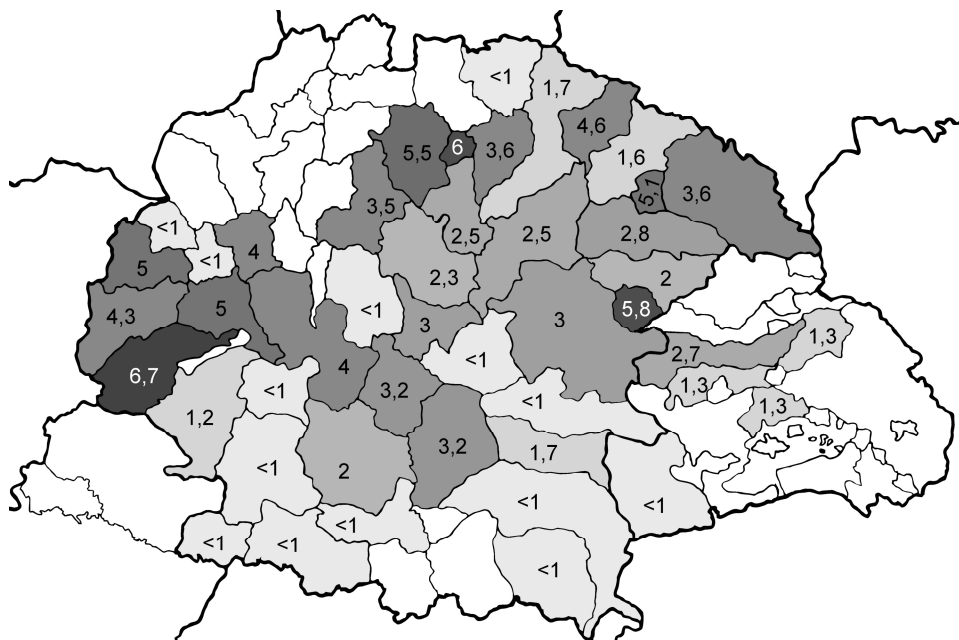
A két egymáshoz igen hasonló szemantikai tartalmú településnév-formáns, a *-telek* ~ *-telke*, illetve a *-föld(e)* az eddig látottak alapján sajátos korrelációban áll egymással. A térképekből kitűnik, hogy a Kárpát-medence nagy részében meglehetősen produktívan jelen lévő *-telek* ~ *-telke* éppen azokon a területeken van kevésbé jelen a névadásban, ahol a *-föld(e)* a legnagyobb arányban jelentkezik, s ez utóbbinak körülbelül odáig tart az elterjedtségi határa, ameddig a *-telek* ~ *-telke* nincs igazán nagy számban jelen. Ez igazolhatja ugyan valamelyest MEZŐ ANDRÁS azon megállapítását, miszerint a Duna észak–déli vonalától nyugatra a *-föld(e)* jelenik meg úgy, mint az elpusztult településekhez kapcsolódó sajátos formáns, kelet felé haladva pedig egyre jellemzőbben a *-telek* ~ *-telke* tűnik fel ebben a szerepben (1996: 245), arra azonban feltétlenül utalnunk kell, hogy a fenti adatok fényében ez a jelenség sokkal inkább tekinthető jellemző tendenciának, mintsem szilárd szabályszerűségnek.

2.4. A következő lexikális településnév-formáns, amelyről szólnunk kell, a *-ház(a)*, amely a vizsgált elemek közül a második leggyakoribb ebben a funkcióban: összesen 369 elnevezésben szerepel helynévalkotó lemémaként: például *Keresztyenkenézháza* (1340: *Kereztyenkenezhaza*, Gy. 1: 175), *Mikcseháza* (1337: *Mykchehaza*, Gy. 1: 176, Cs. 1: 775) Arad vármegyéből, illetve *Kovácsháza* (1483: *Kowachhaza*, Cs. 1: 692) és *Tamásháza* (1421–27: *Thamashaza*, Cs. 1: 705) Csanád megyéből. A TESz., illetve az EWUng. a lexéma számos jelentését különíti el egymástól, ezek közül a helynévalkotásban a következőkkel számolhatunk: 'lakóhely, tartózkodási hely', 'lakóház, épület', illetve talán 'nemzetség, háznép'. A szó maga ősi örökség a finnugor korból, alapalakja **kota* lehetett. A jelentésének kiszélesedésére ezúttal is tudunk párhuzamos példákat hozni, mint-hogy ugyanez játszódtott le a lat. *domus* és ném. *Haus* szavak esetében is (vö. TESz., EWUng.). Azzal, hogy a *ház* főnévnek a régiségben lett volna 'település, kisebb falu' jelentésárnyalata, talán kevésbé számolhatunk (vö. BABA 2013: 105), ezáltal pedig az elem másodlagos településnév-formánsi jellege még egyértelműbben kidomborodik.

A *ház(a)* településnév-formáns névföldrajzi jellemzőit ábrázoló térképről kitűnik, hogy az elemre a *-telek ~ -telké*-hez hasonlóan inkább egy szélesebb területen elterjedt településnév-formánsként tekinthetünk, amely bizonyos vidékeken kiemelkedő produktivitással bír.

6. ábra. *A -ház(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)*

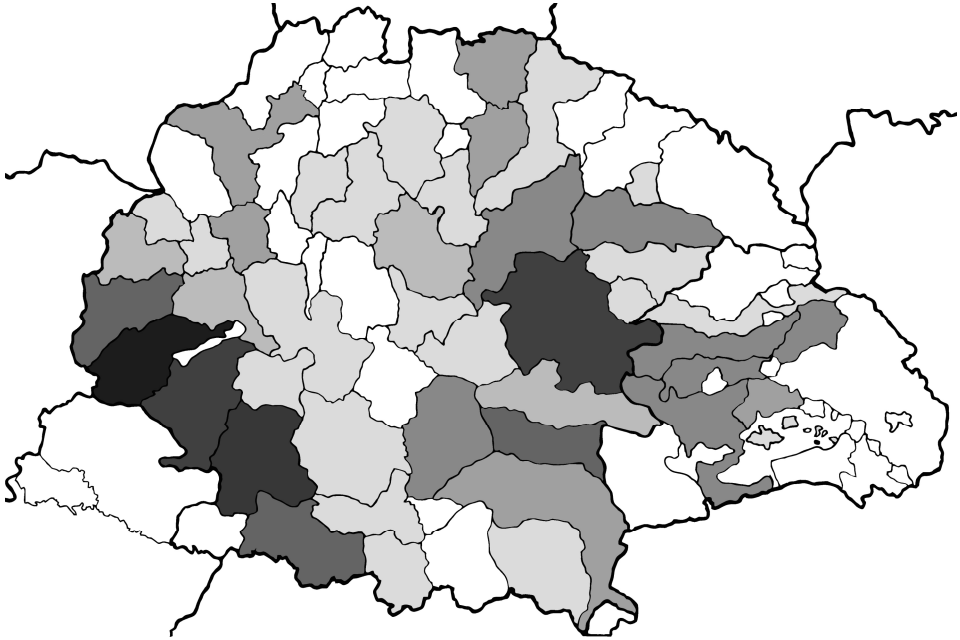
7. ábra. A -ház(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői
(a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

A ház(a) Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyék mellett Fejér megyében is kiemelt szerepű lexikális névformánsként jelenik meg. Északkelet felé haladva további sűrűsödésekkel találkozhatunk még Nógrád, Gömör, Torna, Abaúj vármegyék területén, illetve keleten Ung, Máramaros, Ugocsa és Szatmár névanyagában is jelentékeny szerepet játszik. Ez utóbbi két vármegye kapcsán ugyanakkor a korábban megfogalmazott aggályainkat is érdemes szem előtt tartani.

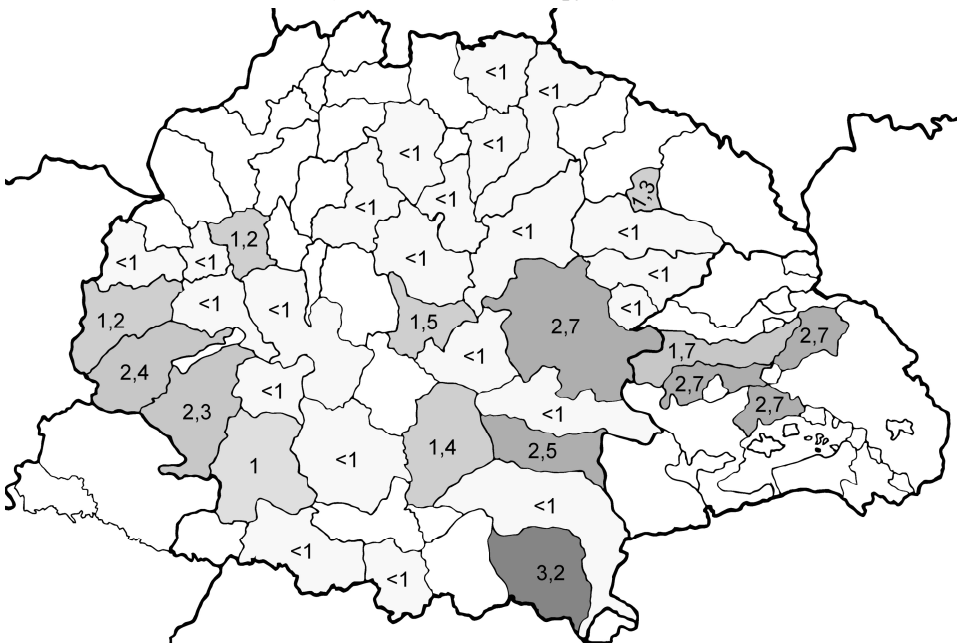
2.5. Ahogyan a *telek* ~ *telke* és a *föld(e)* korrelációja kapcsán már utaltunk rá, az egymáshoz közel álló szemantikai tartalommal bíró elemek, úgy tűnik, bizonyos fókig komplementer jellegűek, azaz területi jellemzőik kiegészítik egymást (vagy más irányból szemlélve: gátolják egymás terjedését). Jól megfigyelhető ez a következő, az eddigi formánsokhoz képest kisebb számban megjelenő fajtajelölő utótag, a 207 helynévben fellelhető *-lak(a)* példáján is.

A *lak* lexémának a TESz. és az EWUng. által megadott jelentésárnyalatai közül a helynévadásban leginkább az 'az a hely, ahol valakinek az otthona, állandó szállása van / település' és a 'különálló kis lakóház' szemantikai tartalmak vehetők számításba.

A *lak* szó valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, az alapnyelvi alakja **lakka* lehetett. A magyarban a szó valószínűleg igen korán nomenverbum jellegűvé vált. A *lak* első jelentése etimológiai szótáraink szerint főképpen helynevekben tételezhető fel (TESz., EWUng.).

8. ábra. A -lak(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (abszolút számok alapján)

9. ábra. A -lak(a) utótagú településnevek nyelvföldrajzi jellemzői (a vármegyék településnév-sűrűségéhez viszonyítva)

A *ház(a)* területiségét ábrázoló 6. és 7., illetve a *lak(a)* névföldrajzát bemutató 8. és 9. ábrán jól látható, hogy a *-ház(a)* elem legproduktívabb területei, illetve a *-lak(a)* legjellemzőbb előfordulási vidékei komplementer jellegűek. A *lak(a)* a mennyiségi vizsgálatok alapján a Dunántúlon a Balatontól délre fekvő vármegyék területére koncentrálódik, közelebből Somogy, Baranya, Valkó vidékére, míg a *ház(a)* éppen a Balatontól északra eső területeken, Vas, Sopron, Veszprém, Fejér területén sűrűsödik. A *-lak(a)* emellett jelentősebb arányban vesz részt bizonyos délkeleti vármegyék névalkotásában is, így például Bihar, Arad, Krassó, illetve a dél-erdélyi Torda és Küküllő megye névrendszerében is. A *-lak(a)* és a *-ház(a)* elemek településnevekben játszott szerepének határvonalát összességében egy a Balatont és Bihar megyét képzeletben összekötő átlós egyenes mentén húzhatjuk meg: ettől északra jellemzően inkább a *-ház(a)* névformánst használják fel településnév-alkotásra a névadók, míg ettől délre sokkal markánsabban jelenik meg a *-lak(a)* ebben a szerepben. Ez a képzeletbeli vonal persze semmiképpen sem jelent élesen meghúzható határt, hiszen *-ház(a)* utótagú településnevek szép számmal találhatók attól délre is, de a két elem megoszlása egy ilyen típusú összevetésben kétségtávolyan jól kirajzolódik. Itt érdemes visszautalnunk a két formáns vizsgálata kapcsán bemutatott kronológiai összefüggésekre is: úgy tűnik ugyanis, hogy a két lexikális településnév-formáns között nemcsak térbeli, hanem kronológiai síkon is komplementer viszony mutatkozik meg.

A *-lak(a)* utótagú településnevek között feltűnően nagy számban fordulnak elő a *Széplak*, *Újlak* típusú névszerkezetek: például *Széplak* (1232: *Sceploc*, v., Gy. 1: 872) és *Újlak* (1231: *Wyloc*, pr., Gy. 1: 875) Csanád megyéből vagy *Széplak* ([1200 k.] 1143: *Ciploc*, Gy. 1: 145), illetve *Újlak* (1472: *Wylak*, Cs. 1: 220) Abaúj megyéből. Amellett, hogy földrajzilag is igen széles körben elterjedt névalakokról beszélhetünk, az sem ritka, hogy egyazon vármegyében több ilyen nevű települést is adatolhatunk: Bihar vármegyében például két *Széplak*-kal és hat *Újlak*-kal találkozhatunk, Baranya és Szabolcs megyében pedig 5-5 *Újlak* névalakot adatolhatunk. A *lak* lexéma abból a szempontból is kitűnik az itt vizsgált elemek közül, hogy csak ez a lexéma jelenik meg önmagában, egyrészes fajtajelölő településnévként nagyobb számban (vö. HOFFMANN 1999: 208). Vas megyében 5 *Lak* nevű települést találunk, Baranya, Somogy és Zala megyében 4-4 ilyen elnevezéssel találkozunk, Komárom megyében pedig két adatot említhetünk (vö. pl. 1332/1378: *Laak*, Gy. 3: 412, Komárom vm.).

2.6. Az *-egyház(a)* formáns kapcsán sem a TESz., sem az EWUng. nem tér ki külön a lexéma helynevekben tapasztalható 'település', esetleg 'templommal bíró település' jelentésére, helyette első helyen a 'templom' szemantikai tartalmat említi meg, ami nyilván számos esetben szolgált a településnév-adás motivációjául. Bizonyos idő elteltével s a hasonló névstruktúrák felszaporodásával azonban a lexéma a helynévadásban települést kifejező szemantikai tartalmat is magára vett, másodlagos településnév-formánsként funkcionálva.

Az *egyház* lexéma egyébként etimológiáját tekintve összetett szó: jelzői szerepű előtagja az a valószínűleg 'szent' jelentésű *egy* volt, melynek régi magyar alakja feltehetően **id* ~ *igy* lehetett; s amely az etimológiailag több-kevesebb valószínűséggel ide kapcsolható m. *üdüil, üdvöz, üdvözöl, ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavakban is jelen lehetett. Az összetétel eredeti jelentése tehát 'szent ház, megszentelt épület' volt, s a templomot jelölte (TESz., EWUng.).

Az *-egyház(a)* utótagú elnevezések legerőteljesebben az ország középső részén koncentrálnak: az egész Kárpát-medence területén összesen 180 ilyen típusú névszerkezettel találkozunk, azonban ezek között külön kell választanunk az olyan településneveket, amelyek funkcionális tekintetben nem tartoznak e csoportba. A *Veresegyház, Fehéregyház ~ Fejéregyház, Kerekegyház* szerkezetű elemek¹⁰ mögött ugyanis — bár nagyon hasonlítanak a *Kerekegyház* (1399: *Kereghaz*, p., Gy. 3: 107, Heves vm.), *Batonyaegyháza* (1340: *Bothanyaeghaza*, p., Gy. 2: 848, Csanád vm.), *Olaszegyház* (1221/1550: *Vlozyghaz*, v., Gy. 1: 796, Borsod vm.) stb. típusú elnevezésekhez — valójában egészen más funkcionális szerkezet húzódik meg. Amíg ugyanis az utóbbiak kétrészes településnevek, melyekben az *egyház* szó valóban településnév-formánsként viselkedik, az előbbieket egyrészes névformák, és az *egyház* lexéma elsődleges jelentésének megfelelően az adott település templomának valamely sajátosságára utalnak. (A *Fehéregyház* településnév például azt fejezi ki, hogy a településen fehér falú templom áll.) Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kétrészes elnevezések létrejöttében, produktivásában feltehetően szerepet játszhattak a templomépületről elnevezett *Ke-rekegyház* stb. típusú településnevek is.

Ha a *Veresegyház, Fehéregyház* stb. helyneveket azok eltérő funkcionális szerkezete miatt kivesszük az *-egyház(a)* településnév-formánst tartalmazó nevek közül, végül a 180-ból 135 ide vonható településnevünk marad, amelyek térbeli jellemzőit a 10. és 11. ábrán látható két térképen ábrázoltam.

Az *-egyház(a)* produktivitási területe igen határozottan az Alföldet, illetve a Dél-Alföldet foglalja magában. Az is látszik továbbá, hogy a *föld(é)*-hez hasonlóan itt sem mutat rá a két ábrázolási mód jelentős különbségekre. Mindössze a lexémának a Békés, Csongrád és Bodrog megyék névállományában játszott kiemelkedő arányára hívja fel jobban a figyelmünket a 11. ábrán bemutatott kontrollvizsgálat.

¹⁰ Csupán néhány példát idézek ezekre az igen elterjedt névalakokra: *Fehéregyház ~ Fejéregyház* (1403: *Feyereghaz*, Cs. 2: 149, Bács vm.; 1448: *Feyereghaz*, Cs. 1: 171, Borsod vm.; 1335: *Feireghaz*, Gy. 3: 482, Krassó vm.), *Kerekegyház* (+1093/1404: *Kerekyghaz*, Gy. 1: 324, Baranya vm.; 1397: *Kerekeghaz*, Cs. 1: 64, Heves vm.; 1279: *Kerekyghaz*, Cs. 4: 713, Torda vm.), *Veresegyház* (1331: *Wereseghaz*, p., Gy. 1: 187, Arad vm.; 1453: *Vereseghaz*, Cs. 1: 656, Békés vm.; 1423: *Wereseghaz*, pr., Cs. 2: 212, Bodrog vm.).

Az *-egyház(a)* problematikáját taglalva ismertetnünk kell röviden a szakirodalom egyik igen régi s széles körben elterjedt tételét is: a legáltalánosabbnak tekinthető felfogás szerint ugyanis a *-telek ~ -telke* utótagú elnevezések az esetek egy részében sajátos korrelációban állnak az utótagjukban az *egyház(á)*-t tartalmazó településnevekkel. E felfogás a történész GYÖRFFY GYÖRGYTŐL ered, aki szerint az alföldi területeken mindkét utótag a tatárjárás során elpusztult településekre utal, mégpedig úgy, hogy a lakatlanná vált, egykor templommal bíró települések az *egyház* utótaggal egészültek ki, míg az ilyen épülettel nem rendelkezők a *-telek ~ -telke* elemmel. GYÖRFFY hangsúlyozza emellett azt is, hogy az *egyház(a)* lexéma e jelentésben való használata leginkább az Alföldre jellemző, ahol a pusztítások a legnagyobbak voltak, s egyes becslések szerint ez az alföldi falvak háromnegyedét érintette (1961). GYÖRFFY elgondolásait MEZŐ ANDRÁS a későbbiekben több ponton is felülvizsgálta, s az *-egyház(a)* utótaggal történő ki egészülést inkább azzal a körülménnyel hozta kapcsolatba, hogy az elpusztult település templomából megmaradt-e valami, ami emlékeztethetett az egykori épületre. De MEZŐnek azt a megszorítását is hangsúlyoznunk kell, mely szerint a *-telek ~ -telke* és az *-egyház(a)* utótagok nemcsak a tatárjárás során elpusztult településekre utalhatnak, hanem a névadás e típusának alakulásában egyéb, európai szinten is jellemző elnéptelenedési folyamatok ugyancsak közrejátszhattak (1996: 243).

2.7. Az *-ülés(e)* és a *-szállás* településnév-formánsok valójában csak lazábban tartoznak az itt tárgyalt lexémák közé. Ennek elsősorban nem lexikai vagy szemantikai okai vannak, hiszen mindkét szempontból tökéletesen beleillenek a másodlagos településnév-formánsok sorába, különbözőségüket sokkal inkább ritkább előfordulásuk okozza. Mindkét lexéma csupán kis mértékben vett részt a településnév-adásban, ez a körülmény pedig megakadályozza azt, hogy velük kapcsolatban bármilyen általánosabb, akár névföldrajzi, akár kronológiai jellegzetességet, sajátosságot megragadhassunk.

Az *ülés* földrajzi köznévkapsán a TESz. és az EWUng. által felsorakoztatott széles jelentésárnyalatok közül a helynévalkotásban leginkább a *megül* 'helyet birtokol, megtelepszik, lakik valahol / helyet megszállva tart, véd' jelentésű igéből alakult 'helység, település > valahol van, elterül' szemantikai tartalmak vehetők figyelembe. A köznévkaps az *ül* ige *-ás/-és* főnévképzővel ellátott alakjából származik. Az alapul szolgáló ige ismeretlen eredetű, s régi korokba nyúlik vissza. Mind ugor, mind török származtatása tévesnek tűnik, s az *ellik* igével való etimológiai kapcsolata sem fogadható el (TESz., EWUng.). Az ÚMTsz. *ülés* szócikkében a szó jelentései között feltűnik a 'házhely, telek' is. A FKnT. a földrajzi köznévkaps jelentését így határozza meg: 'falurész, eredetileg madarak (vízicsirkék) tartózkodási helye'. Ami az *-ülés(e)* utótagú településnevek névföldrajzi viszonyait illeti, Fejér megyében és Bihar vármegyében 4-4 ilyen névstruktúrával ta-

lálkozhatunk, további 3-3 elnevezésben szerepel ez az elem Baranya, Szabolcs és Somogy megyékben, az említettekén kívül azonban csak elvétve találkozunk egy-egy ilyen névalakkal a Kárpát-medence különböző területein, például Liptó megyében a *Dománülése* (1299/1299: *Doman yulese*, Gy. 4: 97) vagy Komárom megyében a *Némalőrincülése* (1426: *Nema Lewrynczylese*, Cs. 3: 509) településnevekkel.

A *szállás* lexéma helynevekben játszott szerepe kapcsán a következőket mondhatjuk el. Jelentésárnyalatai közül több is szorosan összefügg a földrajzi köznévi szereppel: 'az a hely, ahol valaki átmenetileg megszáll / ideiglenes lakóhely, tartózkodási hely', 'település (többnyire egy személyé vagy egy családé)', 'nomád nép települése, sátoztábor (kunoké, jászoké)', 'katonai tábor, hadi tábor', 'szilaj marha, aprómarha teletető helye a pásztor kunyhójával', végül pedig 'a határban lévő, időszakosan használt gazdasági épületek (istálló, ól, akol, ellető, fészter stb.) csoportja'. Származékszó, a *száll* igéből alakult *-ás/-és* főnévképzővel. Az alapszó ismeretlen eredetű, s kiterjedt családja és gazdag jelentésköre arra utal, hogy a magyar szókészlet régi, minden bizonytalanság előtti elemei közé tartozik. A szó 'repül' jelentése csak későbbi fejlemény, a *száll* ige eredetileg 'valahová telepedik', 'átmenetileg lakik valahol' szemantikai tartalommal bírt (TESz., EWUng.). KERTÉSZ MANÓ azon vélekedéséről, miszerint a lexéma településnevekben utótagként állva nomád népek, elsősorban jászok és kunok jelenlétére utal, fentebb már szóltam.

A vizsgált korpuszban mindösszesen három ilyen elnevezést tudunk adatolni, a Komárom megyei *Kerekszállás*-t (1503: *Kerekzallas*, Cs. 3: 503), a Külső-Szolnok vármegyében található *Kengyelszállás*-t (1436: *Kengelzallas*, Cs. 1: 670), illetve a Valkó megyei *Királyszállás*-t (1398: *Keralzalasa*, p., Cs. 2: 323).

3. Írásomban egy olyan elemcsoport általános jellemzését kívántam elvégezni, amely az eddigi szakirodalomban a súlyához képest viszonylag kevés figyelmet kapott. A feldolgozó munka során elsősorban a legjellemzőbb sajátosságok megragadását tartottam szem előtt, s kevésbé volt az a célom, hogy az egyes lexémák kapcsán felvetődő problémákat alapos részletvizsgálatnak vessem alá. A kifejtés során ugyanakkor igyekeztem minden esetben utalni azokra a legfontosabb kérdésekre is, amelyekkel a hasonló célú kutatások szembesülhetnek e névelemcsoport kapcsán, s talán néhány olyan lehetőséget is fel tudtam villantani, amelyek továbbvezethetnek a vitás kérdések tisztázásában.

Irodalom

ANGYAL LÁSZLÓ 2013. A »falu« névrész és változatai Nógrád megye település- és családneveiben. In: VÖRÖS FERENC szerk. *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek*. Szombathely. Savaria University Press. 185–200.

- BÁBA BARBARA 2012. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 69–75.
- BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások* 51: 103–110.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁTORI ISTVÁN 2015. A telek mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A telek 'földterület' jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: GYÖRFFY LAJOS szerk. *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkeve, Túrkevei Múzeum. 35–38.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- JAKAB LÁSZLÓ 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások* 4: 81–86.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »faluk« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az *-óc* végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110*: 205–226.
- KERTÉSZ MANÓ 1938. Árokszállás. *Magyar Nyelvőr 37*: 41–44.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr 68*: 33–39, 67–77.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv 84*: 129–155.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KOVÁCS HELGA 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 85–110.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- MOÓR ELEMÉR 1936a. Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk 8*: 110–117.
- MOÓR ELEMÉR 1936b. *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio phil. 10. Szeged, Városi Nyomda.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 1999. Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben. *Magyar Nyelvjárások 37*: 383–392.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyatékok és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 51–60.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1963. A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében I–II. *Agrártörténeti Szemle 5*: 1–49, 301–337.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SZEKFI GYULA–HÓMAN BÁLINT 1936. *Magyar történet II.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Elmélet és módszer a történeti helynévkutatásban. *Névtani Értesítő 31:* 175–183.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÖRÖS FERENC 2011. *A »falu« névrészt tartalmazó családnevek és a nyelvföldrajz.* Szombathely, Savaria University Press.

Oikonym Formants in the Old Hungarian Language

This paper studies the role of the *telek*, *föld*, *ház*, *lak*, *egyház*, *ülés* and *szállás* geographical common words in old Hungarian oikonyms. These lexemes most typically occur as the second constituents of two-constituent name structures and are most frequently used in a possessive structure. These special elements are called oikonym formants in recent scholarship and their analysis has traditionally been an integral part of research in Hungarian onomastics. The term refers to the fact that the listed geographical common names in their position as second constituents express a new semantic content, the ‘settlement’ itself, which is further away from their original meaning (as, for example, ‘dwelling place’, ‘church building’ or ‘fertilized land’).

The objective of this paper is to explore the onomastic-taxonomic properties of characteristic settlement names (like *Jánoslaka*, *Jánosföldre*, *Jánostelke*, etc.) formed with the use of these lexemes. The corpus used for this investigation consists of close to 2,000 toponymic data collected from the era between the 11th and 16th centuries from the entire Carpathian Basin.

By far the most settlement names (729) were formed with the *telek* lexeme and this constituent also proved to be the most widespread geographically. Although it is the most productive in the east, in the area of Transylvania, smaller or larger centers may also be found in the west. The corpus includes altogether 322 settlement names including the *föld* second constituent, found mostly in blocks in the western, South-Transdanubian regions. The two lexemes with a similar meaning, *föld* and *telek*, thus appear in a contrastive relationship. In areas where one of the oikonym formants is present in higher proportion, more productively, the other is visibly less frequent in name-giving. A similar contrast can also be perceived between the semantically almost identical *ház* and *lak* lexemes. The *ház* geographical common noun appears in altogether 369 settlement names, while *lak* is found in 207. In terms of their spatial distribution, an imaginary straight line may be drawn connecting Bihar and Zala counties. To the north of this line, we can see the strong dominance of the *ház* lexeme and to the south of it the *lak* lexeme occurs more often. The oikonyms with the *egyház* second constituent (180) differ from those mentioned above also in the sense that their geographical distribution is limited to the central part of the country, to the Great Plain and the Southern Great Plain regions. The *szállás* and *ülés* lexemes seemingly fit into the introduced oikonym formants, however, due to their low number (altogether 34 settlement names with the *ülés* and 3 with the *szállás* constituent), we cannot talk about regional distribution and main trends in connection with these constituents.